
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XX (2023), Nr 2
s. 61-71
doi: 10.36121/aglusiuk.20.2023.2.061

Anna Głusiuk
ORCID:0000-0003-2030-7803
(Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego)

Da debelle principii descendono debelle effecti.
**Michał Savonarola o starzeniu się pokoleń,
najlepszym wieku do zamążpójścia i prokreacji w traktacie
*Ad mulieres ferrarienses de regimine pregnantium
et noviter natorum usque ad septennium***

Składam podziękowanie Fundacji Lanckorońskich
za otrzymane stypendium, które umożliwiło
zebranie materiałów wykorzystanych
do niniejszej publikacji.

Streszczenie: Michał Savonarola w traktacie *Ad mulieres ferrarienses de regimine pregnantium* w sposób szczegółowy omawia kwestie ginekologiczno-położniczo-pediatryczne. Dzieło oprócz powyższej tematyki zawiera również uwagi, spostrzeżenia i przemyślenia jego autora między innymi na temat przyczyn starzenia się pokoleń oraz najlepszego wieku do zamążpójścia i prokreacji. Niniejszy traktat powstał, kiedy jego autor miał już wieloletnie doświadczenie medyczne. Będąc uważnym obserwatorem zwrócił uwagę na istniejące dysproporcje w długości życia pomiędzy osobami należącymi do różnych grup społecznych. Zrozumiał, że przyczyn skracania się długości życia należy doszukiwać się w diecie, w prowadzonym stylu życia oraz w zbyt wczesnej prokreacji.

Słowa kluczowe: Michał Savonarola, długość życia, zamążpójście, prokreacja

Da debelle principii descendono debelle effecti. Michał Savonarola on the aging of generations, the best age for marriage and procreation in the treatise “Ad mulieres ferrarienses de regimine pregnancyium et noviter natorum usque ad septennium”

Annotation: In the treatise *Ad mulieres ferrarienses de regimine pregnantium* Michele Savonarola discusses gynecological-obstetric-pediatric issues in detail. In addition to the above subjects the work also contains its author’s comments, observations and thoughts on the causes of ageing generations and the best age to marry and procreate, among other topics.

This treatise was written when the author already had many years of medical experience. Being a vigilant observer he drew attention to the existing disparities in life expectancy between people belonging to the different social groups. He realized that the reasons for shortening life expectancy were to be found in diet, lifestyle and procreation too early.

Keywords: Michele Savonarola, longevity, marriage, procreation

Traktat włoskiego lekarza Jana Michała Savonaroli († 1466) *Ad mulieres ferrarienses de regimine pregnantium et noviter natorum usque ad septennium* jest pierwszym dziełem o tematyce stricte ginekologiczno-położniczo-pediatrycznej, które powstało na terenie piętnastowiecznej Italii w języku narodowym¹. Autor porusza w nim jednak nie tylko tematykę bezpłodności, ciąży, porodu, opieki nad matką i dzieckiem do ukończenia przez nie siódmego roku życia, ale zawarł w nim również swoje przemyślenia dotyczące m.in. przyczyn skracania się długości życia ludzi i najlepszego wieku do zawierania małżeństwa, a tym samym do prokreacji. Michał Savonarola², dziadek dominikanina Hieronima Savonaroli (†1498), urodził się w Padwie około 1385 r. w zamożnej rodzinie kupieckiej³. Studiował medycynę na tamtejszym uniwersytecie, a po jej zakończeniu w 1413 r. prowadził praktykę lekarską m.in. w takich miejscowościach jak Bassano, Feltre, Montebelluna i Pederobba, o których wspomina w jednym ze swoich pierwszych traktatów *Practica*⁴. Od 1433 r. Savonarola pracował również jako wykładowca na uniwersytecie w Padwie, a w 1440 r. przeniósł się do Ferrary, gdzie zastąpił zmarłego w 1439 r. Hugo Benzi⁵, lekarza Mikołaja III d’Este (†1441)⁶. W pierwszych latach pobytu w mieście Savonarola łączył obowiązki nadwornego medyka z pracą wykładowcy na uniwersytecie w Ferrarze, z której jednak po pewnym czasie zrezygnował⁷. Jako lekarz cieszył się uznaniem głowy rodu d’Este Mikołaja III, a później jego

¹ Po traktacie Savonaroli powstała praca *Le medicine partendenti e alle infermità delle donne* autorstwa Jana Marinello, a następnie *La comare o la ricogliatrice* Scypiona Mercurio. Więcej na temat Jana Marinello i jego dzieła por. F. Cirilli, Marinelli Giovanni, [https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-marinelli_res-63e606aa-e71d-11dd-804a-0016357eee51_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-marinelli_res-63e606aa-e71d-11dd-804a-0016357eee51_(Dizionario-Biografico)/) (dostęp: 10.12.2022). Więcej na temat Scypiona Mercurio oraz jego dzieła por. L. Roscioni, *Mercurio Scipione*, https://www.treccani.it/enciclopedia/scipione-mercurio_%28Dizionario-Biografico%29/ (dostęp: 10.12.2022).

² Istnieje bogata literatura dotycząca Savonaroli. Ograniczę się w tym miejscu do podania tylko kilku pozycji: R. Simonetti, *Savonarola Michele*, w: *Dizionario Biografico degli Italiani*, Roma 2018; G. Zuccolin, *Michele Savonarola medico Humano. Fisiognomica, etica e religione alla corte estense*, Bari 2018; też, *The Speculum phisionomie by Michele Savonarola*, w: red. A. Musco et al., *Universalità della ragione: Pluralità delle filosofie nel Medioevo*, Firenze 2012, s. 873-887; też, *Medici a corte e formazione del signore*, w: red. M. Ferrari, *Costumi educativi nelle corti di antico regime*, Milano 2010, s. 77-102; też, *Il ruolo dell'exemplum nella produzione medica e religiosa di Michele Savonarola (1385-1466)*, w: red. M. Gadebusch Bondio, T. Ricklin, *Exempla medicorum. Die Ärzte und ihre Beispiele (14.-18. Jahrhundert)*, Firenze 2008; Ch. Crisciani, *Michele Savonarola, medico: tra università e cote, tra latino e volgare*, w: *Filosofia in volgare nel medioevo*. Atti del convegno della Società per lo studio e del pensiero medievale (S.I.S.P.M.), Lecce, 27-29 settembre 2002, red. N. Bray, L. Sturlese, Louvain-La-Nueve 2003, s. 433-449.

³ Por. G. Zuccolin, *Michele Savonarola medico Humano...* s. 63.

⁴ Por. R. Simonetti, *Savonarola Michele...*, s. 151.

⁵ Hugo Benzi, lekarz i autor traktatów medycznych, spośród których należy wymienić m.in. *Tractato utilissimo per la conservatioe de la sanitate* czy *Consilia saluberrima ad omnes aegritudines*. Por. R. Gualdo, *Il lessico medico del De regimine pregnantium di Michele Savonarola*, Firenze 1996, s. 12, szczególnie przypis 12. Więcej na temat Hugo Benzi zob. A. Garosi, *Siena nella storia della medicina (1240-1555)*, Firenze 1958, s. 197-220; Benzi Ugo https://www.treccani.it/enciclopedia/ugo-benzi_%28Dizionario-Biografico%29/ (dostęp: 29.11.2022).

⁶ R. Simonetti, *Savonarola Michele...*, s. 151.

⁷ Cfr. Ch. Crisciani, *Michele Savonarola, medico: tra università e cote, tra latino e volgare...*, s. 437; A. Se-

następców Lionella (†1450) i Borsy (†1471). Zmarł w Ferrarze pomiędzy 8 marca a 28 lipca 1466 r.⁸

Savonarola uznawany za jednego z najwybitniejszych lekarzy piętnastowiecznej Italii jest autorem licznych traktatów o tematyce nie tylko medycznej, ale również politycznej, religijnej, moralnej i historycznej⁹, które pisał zarówno po łacinie, jak i w języku narodowym¹⁰. Odbiorcami jego prac były osoby mające wykształcenie akademickie, ale i takie, które potrafiły jedynie czytać w języku rodzimym. Jednym z dzieł, które adresował do grupy, której dotąd nie dedykowano oddzielnych traktatów, tym bardziej medycznych, był powstały około 1460 r. *Ad mulieres ferrarienses de regimine pregnantium et noviter natorum usque ad septennium*¹¹. Jak wynika już z samego tytułu traktat był kierowany do mieszkanek Ferrary, ale jego autor miał świadomość, że zawarta w nim wiedza była potrzebna nie tylko w tym mieście, ale „w każdej ojczyźnie”¹². Savonarola połączył wysoką śmiertelność rodzących i dzieci m.in. z niewystarczającymi kwalifikacjami akuszerek¹³. Z tego powodu napisał dla nich traktat, w którym poruszył wszelkie kwestie związane z ciążą, porodem i opieką nad dzieckiem. Dzieło to kierował również do przyszłych matek, aby wiedziały czego spodziewać się podczas długich miesięcy ciąży, w jaki sposób przygotować się do porodu oraz jak opiekować się dzieckiem od jego narodzin do siódmego roku życia. Oddał więc w ręce kobiet swoisty „przewodnik”, który napisał w dostępnym sposobie w języku na co dzień przez nie używanym¹⁴. Pomimo, że Savonarola wielokrotnie odwołuje się do prac wcześniejszych autorów takich jak np. Hipokrates, Galen, Rhazes, czy Avicenna, to jego dzieło nie jest zwykłą kompilacją istniejących już prac¹⁵, lecz zawiera liczne obserwacje, uwagi i przemyślenia

---

garizzi, *Della vita e delle opere di Michele Savonarola medico padovano del secolo XV*, Padova 1900, s. 11. Więcej na temat pozycji lekarzy dworskich zob. T. Pesenti, *Medici di corte e università*, „Medicina nei secoli, arte e scienza” 9/3(1997), s. 391-401.

⁸ Por. G. Zuccolin, *Michele Savonarola medico Humano...*, s. 68.

⁹ Por. R. Simonetti, *Savonarola Michele...*, s. 151-152. Spośród traktatów o tematyce politycznej należy wymienić na przykład *De felici progressu, De vera republica et digna saeculari militia, De nuptiis Batibecho et Serabocha*. Do dzieł o charakterze historycznym należy m.in.: *Libellus de magnificis ornamentis regie civitatis Padue*, a spośród dzieł o tematyce etyczno-moralnej należy wymienić *De sapiente et insipiente*. Więcej na temat traktatów politycznych zob. G. Zuccolin, *Michele Savonarola medico Humano...*, s. 207-228.

¹⁰ Więcej na ten temat por. Ch. Crisciani, *Michele Savonarola, medico: tra università e corte, tra latino e volgare*, s. 445-449; eadem, *Nota introduttiva*, w: *Michele Savonarola. Medicina e cultura di corte*, Ch. Crisciani, G. Zuccolin red., Firenze 2011, s. XIII-XV.

¹¹ Por. R. Simonetti, *Savonarola Michele...*, s. 152. Według Gabrielli Zuccolin traktat powstał przed 1460 r. Por. G. Zuccolin, *Michele Savonarola medico Humano...*, s. 75.

¹² *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola. Ad mulieres ferrarienses de regimine pregnantium et noviter natorum usque ad septennium*, red. L. Belloni, Milano 1952, s. 3.

¹³ Savonarola wymieniając i opisując przyczyny komplikacji porodowych, oprócz m.in. nieprawidłowego ułożenia dziecka, nieprawidłowej budowy fizycznej kobiety czy jej zbyt młodego wieku wymienia właśnie brak umiejętności akuszerek. Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola...*, s. 111-116. Więcej na temat komplikacji porodowych w traktacie Savonaroli *Ad mulieres Ferrarienses de regimine pregnantium et noviter natorum usque ad septennium* por. A. Głusiuk, *Michał Savonarola o trudnym porodzie*, „*Ad mulieres Ferrarienses de regimine pregnantium et noviter natorum usque ad septennium*”, „Medycyna Nowożytna”, 1/2022, s. 55-71.

¹⁴ W przygotowaniu artykułu na temat Savonaroli oraz traktatu *Ad mulieres ferrarienses de regimine pregnantium et noviter natorum usque ad septennium*.

¹⁵ Więcej na ten temat w j. polskim zob. A. Głusiuk, *Ciąża, poród, opieka nad matką i noworodkiem na podstawie traktatu Michała Savonaroli Ad mulieres Ferrarienses de regimine pregnantium et noviter natorum usque ad septennium*, „*Almanach Historyczny*”, t. 23(2021), z.2 (specjalny), *Medicina antiqua, medievalis*

jego autora¹⁶. Warto podkreślić, że Savonarola opisując niektóre problemy medyczne podaje konkretne przykłady osób znanych mu osobiście¹⁷, o których wiedział, że zmagaly się z danym problemem lub o których słyszał z wiarygodnych według niego źródeł¹⁸. Zdarza się również, że podaje tylko nazwy miejscowości, w których opisywane wydarzenie miało miejsce¹⁹.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie przemyśleń Savonaroli na temat przyczyn skracania się długości życia kolejnych pokoleń oraz próba udzielenia odpowiedzi na pytania: Jaki według Savonaroli był najlepszy wiek do zamążpójścia, a tym samym do prokreacji? Co sądził o różnicy wieku między małżonkami? W jakim wieku uważał, że kobieta łatwiej przechodziła trudy porodu? Jakie cechy powinni posiadać rodzice, aby mieć silne i zdrowe potomstwo, a kto nie powinien się wręcz o nie starać?

Savonarola o przyczynach starzenia się pokoleń

Analizując długość życia ludzi Savonarola zwrócił uwagę, że w czasach jemu współczesnych do rzadkości należało, aby osiągnąć wiek siedemdziesięciu lat, podczas gdy, jak zauważył, wcześniejsze pokolenia żyły lat sto lub dłużej²⁰. Analizując ten problem doszedł do wniosku, że długość życia ulega skróceniu z powodu trzech czynników: 1) nadmiernego łakomstwa, 2) jakości spożywanego pokarmu, 3) zbyt wczesnej prokreacji. Z wymienionych czynników najmniej uwagi Savonarola poświęca dwóm pierwszym, podczas gdy kilkakrotnie, co zostanie ukazane poniżej, przestrzega przed zawieraniem małżeństw w zbyt młodym wieku, to znaczy przed osiągnięciem przez małżonków pełnej dojrzałości fizycznej.

Odnośnie dwóch pierwszych czynników Savonarola zwrócił uwagę, że w czasach jemu współczesnych mężczyźni jak i kobiety byli „molto dati a la gulla” czyli bardzo łakomi²¹, podczas gdy wcześniejsze pokolenia zadowalały się spożywaniem jedynie żołędzi i kasztanów²². Zauważył również, że z powodu sięgania po delikatne potrawy i na-

---

et moderna. Historia-filozofia-religia pod red. Jacka Legiecia, s. 167-184.

¹⁶ W traktacie znajduje się wiele tego rodzaju informacji. Jako przykład może posłużyć uwaga Savonaroli, że kobiety o szerokich biodrach łatwiej znosiły trudy porodu. Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola...*, s. 18: „Et imperò la natura à prodotto la femena larga di soto: il perchè quelle che suono strette homenite, zioè cuome è l'huomo, parturiscono cum mazuor fatica e dolore: chè, done mie, l'omo vole essere largo di sopra e stretto di sotto, il contrario le done”. Oraz uwaga, że kobiety z Ferrary łatwiej wydawały na świat potomstwo niż mieszkanki Padwy. Tamże: „Et imperò le Bologniexe e Paduane più fazilmente parturiscono che le Ferrarexe”.

¹⁷ Jako przykład może posłużyć przypadek Nicolò di Palavexini, który jak podkreśla Savonarola żył w tym samym co on czasie. Por. Tamże, s. 10. W innym miejscu traktatu przy okazji omawiania diety kobiety ciężarnej Savonarola wspomina Marchese Nicolò, który pytał go o ostrygi. Por. Tamże, s. 71.

¹⁸ Od lekarza Marsilio dowiedział się np. o ciężarnej ośmiolatce. Por. Tamże, s. 10.

¹⁹ W wielu miejscach traktatu Savonarola pisze o wydarzeniach, które miały miejsce w różnych miejscowościach i tak na przykład pisał o narodzinach: siedmioraczków w Padwie. Por. Tamże, s. 113; pięcioraczków z Bassiano. Por. Tamże, s. 30. Informuje także o bliźniętach o dwóch głowach z Padwy. Por. Tamże; oraz o zdeformowanym dziecku z Ferrary. Por. Tamże, s. 140. W innym miejscu pisze natomiast o pewnej kobiecie z Montefèrato, która nie mogła utrzymać ciąży. Por. Tamże, s. 83.

²⁰ Tamże, s. 192: „Che certo vediamo la età nostra molto breve per rispetto di la passata: et hota pochi homeni e donne se ritrovano pervenire ad anni setanta, dove assai solevano pervenire a cento e più”.

²¹ Jeśli nie zaznaczono inaczej tłumaczenia zostały wykonane przez autorkę artykułu.

²² Tamże, s. 193-194: „La prima, diceamo che li homeni e donne a questo nostro tempo sono molto dati a la gulla, più assai cha li antichi: che nui leziamo li antichi nostri erano contenti solo dil manzare di

poje osłabia się ciało i charakter człowieka²³. Dostrzegł, że osoby należące do wyższych warstw społecznych żyły krócej od tych wywodzących się z niższych grup, co z kolei łączył z prowadzonym przez nie stylem życia. W tekście Savonarola użył sformułowań „zentilhommo delicato” i „madonna frontosa delicata”, które wskazują, że traktował o osobach nienawykłych do wysiłku fizycznego. Z jego obserwacji wynikało również, że dłużej żyli ludzie z niższych warstw, których sytuacja ekonomiczna zmuszała do ciężkiej pracy²⁴, a ich budżet umożliwiał sięganie jedynie po podstawowe produkty spożywcze. Co istotne Savonarola spostrzegł także, że wcześniejsze pokolenia oprócz tego, że żyły dłużej i były silniejsze²⁵, to można im było podawać mocniejsze leki w większych dawkach²⁶. Na poparcie swoich słów pisał, że Hipokrates oraz inni lekarze, niestety nie podaje ich imion i nie wiadomo kogo dokładnie miał na myśli, stosowali „silne medykamenty”, których – jak napisał – „obecnie nie możemy stosować z powodu słabości naszych ciał”. Przyczyn tego osłabienia upatrywał w wygodnym i niestabilizowanym trybie życia. Warto dodać, że odnośnie wspomnianych „lekarstw” w traktacie wymienił m.in. *eleboro*²⁷, *eufobrio*²⁸, *mezereon*²⁹, które są roślinami mającymi właściwości trujące³⁰.

W kwestii zbyt wczesnej prokreacji Savonarola kilkakrotnie ostrzegał przed wydawaniem za mąż dziewcząt przed osiągnięciem przez nie pełnej dojrzałości fizycznej. Wiedząc jak istotne było, aby urodzić zdrowe i silne potomstwo, zniechęcał do zawierania małżeństw w zbyt młodym wieku, ponieważ jak twierdził taka kobieta urodzi dziecko „wątłe, niedoskonałe, i nie tak silne jak być powinno”³¹. Ponadto uważał, że dziecko będzie chorowite i nie będzie długo żyło³². Poruszając kwestię wieku nie tylko uważał, że należało nie dopuszczać, aby zbyt młoda kobieta została matką, ale także, aby niedojrzały młodzieniec był ojcem. Twierdził bowiem, że nasienie chłopca, który nie osiągnął pełnej

---

le glande e castagne”.

²³ Por. Tamże, s. 194: „Che cussi nui uxamo i cibi delicati, subtile, resolubile, liquidi, che fanno li humori subtile, resolubile, e consequenter la compositione dil corpo rara, resolubile, e somegliante”.

²⁴ Tamże, s. 194: „Si che, frontoso zentilhommo delicato, e tu madona frontosa delicata, cusi cum tal vostra vita ve ne morete più presto assai che villani e borghesani”.

²⁵ Tamże, s. 194: „Essendo adonca cussi, nutricandose di cosse e cibi grossi [e duri], se generano li humori più compacti e forti, e somegliante i spiriti; il perchè, i corpi rendevano più forte assai di quello che suono al presente”.

²⁶ Tamże, s. 194: „Il perchè, Hipocrate e li altri medici uxavano le medicine forte - come eleboro, euforbio, mezereon, [scaonna] - in gram quantità, le quale al presente uxar non potiamo, per la debilità di corpi nostri al presente facta per l'uxo dil delicato et inordinato viver nostro”.

²⁷ Prawdopodobnie chodziło o roślinę z rodziny: Jaskrowate. Mógł mieć na myśli *Helleborus niger*- Ciemiernik biały lub *Hellenorus viridis*- Ciemiernik zielony. Obie rośliny stosowano w lecznictwie. Więcej zob. Z. Podbielkowski, *Słownik roślin użytkowych*, Warszawa 1989⁴, s. 60. Ciemierniki zawierają związki toksyczne, przez co rośliny te mają właściwości trujące. Więcej zob. G. Lauriello, *La sessualità nel medioevo. Il liber de coitu di Costantino Africano*, Tuscania 2019, s. 97.

²⁸ Prawdopodobnie chodziło o roślinę z rodziny: Wilczomlecwowatych *Euphorbia*. Tamże, s. 396. W roślinie występuje m.in. toksyczna euforbina, przez którą roślina ta jest trująca. Więcej na ten temat zob. G. Lauriello, *La sessualità nel medioevo...*, s. 97.

²⁹ Prawdopodobnie chodziło o *Daphne mezereum*- wawrzynek wilczelyko.

³⁰ Por. M. Červenka et al., *Świat roślin, skał i minerałów*, przekład ze słowackiego E. Siatkowska, A. Kaszak, Warszawa 1988, s. 328; G. Lauriello, *La sessualità nel medioevo...*, s. 97.

³¹ *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola...*, s. 15: „Et imperò se pur se engravida e genera, il parto è debele e non biem perfecto, nè robusto come essere doverià”.

³² Por. Tamże, s. 15

dojrzałości fizycznej nie jest dobre do płodzenia dzieci³³. To samo odnosiło się m.in. do mężczyzn nadużywających alkoholu, słabych fizycznie, w zaawansowanym wieku i mających częste stosunki³⁴. W tym miejscu należy zauważyć, że w małżeństwach zawieranych w zbyt młodym wieku, dotyczyło to obojga płci, Savonarola widział właśnie przyczynę skracania się długości życia kolejnych pokoleń³⁵ oraz ich słabszą kondycję fizyczną, ponieważ jak twierdził z takich związków przychodziły na świat wątłe, krótko żyjące dzieci³⁶. Od razu jednak dodał, że to samo dotyczyło „starców: wszystko zdarza się z powodu defektu produkowanego nasienia, które jest niedoskonałe, tak jak u młodzieńców i dziewcząt”³⁷ pisał. Savonarola podkreślał, że z silnego organizmu przychodzi na świat silne potomstwo, a ze słabego wątłe, które szybciej umrze³⁸. W traktacie przestrzega, że „hebriachi” to znaczy mężczyźni będący pod wpływem alkoholu spółdzą dzieci, które mogą szybciej zachorować na epilepsję lub na inne choroby³⁹. Z tego powodu zwracając się do kobiet zalecał, aby nie dopuszczały do stosunku z mężem będącym pod jego wpływem⁴⁰. Przestrzegał również, że z nasienia mężczyzn chorych na trąd i podagrę urodzą się dzieci cierpiące na te choroby⁴¹. Tak szczegółowe informacje świadczą o przekonaniu Savonaroli, iż jedynie ze zdrowych, w pełni dojrzałych pod względem fizycznym i wolnych od uzależnień rodziców przyjdzie na świat zdrowe, silne i długo żyjące potomstwo. Warto w tym miejscu dodać, że według niego również dzieci mężczyzn spędzających długie godziny nad księgami będą słabe i grozi im nawet szaleństwo⁴².

³³ Por. Tamże, s. 9: „Si che habiamo a dire chel sperma di li infanti per tal caxuone non è biem prolifico”.

³⁴ Por. Tamże, s. 9: „Per somegliante caxuone non è prolifico quello de li imbriaichi, de li decrepiti, di quelli che frequentano molto il coito, di quelli che è molto debele, e di quellui che ha il calamo molto longo”.

³⁵ Por. Tamże, s. 7: „E questo tal maritare i garzuoni e le garzuone come ozidi se fa, è una de le caxuone de la breviatione di la età nostra, zioè de la declinatione de la humana natura di quello che era per lo passato, che più longamente se vivea e più sani assai”.

³⁶ Por. Tamże, s. 7: „Che pure è vero che da debelle principii descendono debelle effecti: si che, ritrovandose l'uno e l'altro inati tal età debelle e non perfecti, e somiglianti il seme suo, cussi nascerano fioli debelli e meschini e di vita breve”. O wątłym potomstwie, które przychodziło na świat w związkach zawartych w zbyt młodym wieku pisał również w innym miejscu traktatu. Tamże, s. 8: „Che se pure genera, gienera il feto debole e meschino e piccolo”. Oraz Tamże, s. 15: „Et imperò se pur se engravida e genera, il parto è debele e non biem perfectio, nè robusto come essere doveria: il perchè, è infirmizo e de più breve vita assai”.

³⁷ Tamże, s. 7: „E per someglianti i vecchi: che tutto adviene per difecto del seme producto, che è imperfecto come ne li garzoneti o garzonete”.

³⁸ Por. Tamże, s. 194-195: „Imperò, cussi facto lo augumento in l'uno e l'altro, la natura di l'uno e di l'altro in l'acto dil coniungerse cussi non se debilitava, facti e compiti i suoi membri principali e facti forte: il perchè, il seme di l'uno e di l'altro è più compito e più forte, dove se genera il feto più forte. Il perchè al presente cussi la brigata se coniunge inanti tempo; e quello nutrimento che dovrebbe andare in forteza di membri suoi principali, va in la superfluità: il perchè rimangono debele, seminendo debel semenza, il che se fa il feto debele, passibile, e più presto muore”.

³⁹ Por. Tamże, s. 10: „E perseguitando tal dire per dilecto di lectori, aduco prima quello che dice Aristotele. Dimandando, nei suoi problemi, il perchè li hebriachi [...] che se pure questi tale generano, producono tal feti apti a cadere in apoplexia e morire epilentici e di somegliante infermità”.

⁴⁰ Por. Tamże, s. 10: „Si che, frontosa, sta attenta e non ti lassare sforzare al marito ebrio”.

⁴¹ Por. Tamże, s. 9: „Per somegliante caxuone, il sperma viciato dai parente, come gotoso, leproso, cusi produce i fioli vitiosi, zioè gotosi e peprosi”.

⁴² Por. Tamże, s. 20: „O frontoxo doctore molto studioso, hebi a mente che Aristotele dice che i fioli che nasseno de huomo litterato, zioè che molto se exercita cerca le lettere, suono comunamente meschini e alquante fiate pazi”.

Najlepszy wiek do małżeństwa i prokreacji

Głównym celem, dla którego zawierano małżeństwa było zagwarantowanie ciągłości rodu. Dziewczęta, szczególnie te należące do wyższych warstw społecznych, dla których przewidziano życie rodzinne, a nie klasztorne, od wczesnych lat przygotowywano do wypełniania roli żony i matki. Przebywając przez całe dni pod opieką matki lub innych kobiet z rodziny dziewczęta stopniowo wdrażały się w obowiązki, które miały później wypełniać w domu swojego męża. Wiedziały również, że ich najważniejszym zadaniem będzie wydanie na świat zdrowego i licznego potomstwa, najlepiej płci męskiej⁴³. Tę ostatnią kwestię potwierdza sam Savonarola, który napisał, że ojcowie cieszyli się z każdej ciąży, lecz najbardziej wyczekiwali synów⁴⁴. Zdarzało się, że tuż po narodzinach dzieci szukano dla nich odpowiedniej partii i planowano małżeństwa, które realizowano jak tylko przyszli małżonkowie osiągnęli odpowiedni wiek. Jak podano wcześniej Savonarola sprzeciwiał się zawieraniu małżeństw zbyt wcześnie i dotyczyło to zarówno kobiet jak i mężczyzn. Powołując się na Arystotelesa twierdził, że te pierwsze nie powinny wychodzić za mąż przed ukończeniem osiemnastu lat, a drudzy przed dwudziestym pierwszym rokiem życia⁴⁵. W końcowej części traktatu Savonarola powraca do tej kwestii, ale zauważa się pewną różnicę. Mówiąc o wieku dziewcząt podaje osiemnasty rok życia, natomiast w przypadku mężczyzn nie dwudziesty pierwszy, lecz dwudziesty piąty⁴⁶. Ponowne poruszenie tego za-

⁴³ Jak duża była presja, aby urodzić dziecko właśnie tej płci zauważa się w ówczesnych traktatach medycznych, których autorzy starali się podać skuteczne ich zdaniem remedia mające pomóc w narodzinach chłopca. Warto w tym miejscu wspomnieć na przykład wspomniany wcześniej *Liber de sinthomatibus mulierum*, w którym autor zalecał na przykład: „Jeśli kobieta pragnie począć syna, niech mąż weźmie macicę i srom zającą, niech je ususzy, i niech wymiesza (otrzymany z nich) proszek z winem i niech wypije. Podobnie niech uczyni kobieta z jajkami zającą, i pod koniec miesiączki niech połączy się ze swoim mężem, a w ten sposób pocznie syna”. Por. *Liber de sinthomatibus mulierum* 76, w: Trotula. *Un compendio medievale della medicina delle donne*, red. M. H. Green, Firenze 2009. Metrodora z Bizancjum, autorka traktatu „O chorobach kobiet” zalecała picie szczyru rocznego, który według niej gwarantował urodzenie syna. W przypadku, kiedy rodzicom zależało na narodzinach córki kobiety miały wypić miksturę w skład której wchodziła między innymi skóra zrzucana przez cętkowatą jaszczurkę. Por. Metrodora, *Medicina e cosmesi ad uso delle donne. La antica sapienza femminile e la cura di sé*, red. G. del Guerra, Milano 1994, s. 50. Savonarola natomiast uważał, że za spłodzenie chłopca odpowiadało nasienie z prawego jądra. Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola...*, s. s. 55: „Secundo, chel sperma del testiculo dextro è più caldo cha quello del sinistro, per la propinquità sua al rognone dextro, dal quale receve la calidità sua, e quello dal figato; che quello essendo pur cussì caldo, è anco meglio digesto e più spesso, che pur è certo che i vasi spermatici descendono da le vene dil figato. Et imperò i vachari quando voleno che le vache genere maschio, ligano el testiculo sinistro del tauro: e tu fa el somegliante”. Również Konstantyn Afrykańczyk w rozdziale *De natura dextrorum et sinistorum testicularum* traktatu *De coitu* pisał, że z nasienia z prawego jądra przyjdą na świat chłopcy, natomiast z lewego dziewczynki. Por. G. Lauriello, *La sessualità nel medioevo...*, s. 63: „Dictum est autem quod calor sit causa masculinitatis et frigus femininitatis, et quia ita est, membra dextra generant masculos et sinistra feminas”.

⁴⁴ Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola...*, s. 54: „Essendo a tutti i padri la impregnatione grata, e quella del maschio più assai cha quella di le femene”.

⁴⁵ Por. Tamże, s. 6: „E seguitendo a la età, dirò pur di auctorità dil Philosopho e di la scola di medici, che tal età di l'uno e di l'altro conveniente è quando quelli pervenuti suono a le fine del suo augumento, che è comunamente ne le femene el decimo suo octavo anno e in li maschi almeno il vigesimoprimo”. Pisze o tym również w innym miejscu traktatu. Por. Tamże, s. 16: „Come Aristotile vole la dona in dixedoto cussi poterse cum l'huomo debitamente coniungere, e cussi l'huomo in XXI cum quella”.

⁴⁶ Por. Tamże, s. 194: „Frontosa, voglio seppi che anticamente, dico meglio, zià meno de anni docento, non se solevano maritare i zovani inanti li vinticinque anni, come aricordato è di sopra nel principio dil libro, e le donne di dixedocto almeno”.

gadnienia, nawet jeśli w przypadku mężczyzn z różnicą czterech lat, świadczy o przekonaniu autora traktatu, że dopiero w tym wieku można było zawrzeć związek małżeński i tym samym starać się o poczęcie zdrowych i silnych dzieci. Savonarola przypomniał, że nawet jeśli zgodnie z obowiązującym wówczas prawem dziewczyna mogła wstąpić w związek małżeński w wieku lat dwunastu, a chłopiec czternastu nie oznaczało to, że są fizycznie dojrzały, aby mieć potomstwo⁴⁷. Powołując się na lekarza Marsilia⁴⁸, o którym pisze, że był dobrym medykiem, w traktacie wspominał o ciężarnej ośmiolatce⁴⁹. Niestety nie podał żadnych dodatkowych informacji. Nie wiadomo zatem jak przebiegł poród oraz czy dziewczyna i dziecko go przeżyły. Savonarola musiał być częstym świadkiem trudnych i skomplikowanych porodów młodych mężatek, skoro zwracając się do rodziców dziewcząt pisał, aby nie wydawali swych córek zbyt szybko za mąż, jeśli te są im drogie i nie chcą narazić ich na niebezpieczeństwo utraty życia⁵⁰. Z pewnością był również świadomy, że w niektórych przypadkach dla rodziny mogły okazać się ważniejsze korzyści płynące z planowanego małżeństwa niż dobro córki. Dlatego zwracając się do rodziców dziewcząt pisał nie tylko o miłości rodzicielskiej, ale użył dodatkowego i zarazem silnego argumentu – ryzyka utraty wpłaconego mężowi posagu. Savonarola uważał za ryzykowne dla zdrowia i życia kobiety ciążę i poród w zbyt młodym wieku, kiedy ciało nie osiągnęło pełnej dojrzałości fizycznej. Ponadto był przekonany, że kobiety te bardziej cierpiały podczas porodu, który mógł zakończyć się dla nich ciężką chorobą, a nawet śmiercią⁵¹. Informacja ta pojawia się również w innym miejscu traktatu, gdzie omawiając przyczyny komplikacji porodowych jako jedną z nich autor wymienił właśnie zbyt młody wiek ciężarnych⁵².

Jak podano wyżej Savonarola był przekonany, że zbyt młody wiek mężczyzn był również przeszkodą w posiadaniu zdrowego i silnego potomstwa. Według niego niemożli-

⁴⁷ Por. Tamże, s. 17.

⁴⁸ Możliwe, że chodziło o włoskiego lekarza Marsilio Santasofia (c.1338-1405). Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola...*, s. XXIV. Marsilio wykładał medycynę m.in. w Sienie, Florencji, Padwie i Bolonii oraz był autorem licznych traktatów medycznych, spośród których należy wymienić na przykład *Commentum in librum nonum Almansoris, Methodus de regimine sanitatis in tempore pestilentiali, De digestivis et evacuativis humorum, De clisteribus, Questiones, Recepte*. Więcej na temat Marsilia Santasofia por. C. Caldarazzo, Santasofia Marsilio https://www.treccani.it/enciclopedia/marsilio-santasofia_%28Dizionario-Biografico%29/#:~:text=%E2%80%93%20Nacque%20a%20Padova%2C%20intorno%20al,moglie%20del%20giurista%20Niccol%C3%B2%20Lorenzi (dostęp: 13.12.2022).

⁴⁹ Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola...*, s. 10: „Et ancho recita Marsilio, il gram medico de tanta auctorità degno, che a suo tempo se trovò fanzuola gravida de anni otto”. Podobna informacja pojawia się w *Pratica maior Savonaroli*. W drugim traktacie Savonarola powołując się na Marsilia wspominał o ciężarnej dziewięciolatce. Trudno jest ustalić czy doszło do zwykłej pomyłki w zapisie wieku, czy są to dwa różne przykłady wczesnej ciąży. Por. *Pratica maior Io. Michaelis Savonarolae Patavini philosophi ac medici coeleberrimi etc.*, Venetiis apud Iuntas 1559, s. 254: „Et quidam ut Matsilii patavus vidit puellam papiae annorum novem impraegnata, sed haec fuit raro”.

⁵⁰ Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola...*, s. 18: „Padre e madre che havete le fiole care, quelle tenere per fina a tempo debito, e non vogliati quelle metere a pericolo de perderle ensieme cum le dote”.

⁵¹ Por. Tamże, s. 18: „In postremis, voglio per le garzuonete aricordare che, non havendo le garzuonete li membri suoi biem compiti a la generatione neccessarii, zioè la matrice per il feto biem contenere, né la via per la quale ussire debe il feto biem larga e naturalmente dilatata come doverebe, cussi quando vengono al parto, incorrono gram dolore e mazor assai, e molto più penano nel parturire per la strictura de la via: che molte cussi si ritruovano mal capitare o per morte o per grande infirmità”.

⁵² Por. Tamże, s. 111: „E persequendo in questo, diremo, primo, per rispetto di la pregnante: il perchè è troppo gioveneta, e cussi la via è stretta”.

wym było spłodzenie zdrowych dzieci z nasienia niedojrzałego ojca, które uważał za słabe z powodu nadmiaru ciepła i wilgoci⁵³. Dlatego chcąc wyeliminować wszelkie wątpliwości określił najlepszy według niego wiek do posiadania potomstwa. W przypadku mężczyzn za taki uważał dwudziesty drugi rok życia, ponieważ, jak twierdził, dzieci takiego ojca rodzą się silne, idealnie zbudowane i cieszą się długim życiem⁵⁴. Ponadto był przekonany, że z krzepkiego mężczyzny urodzą się silne dzieci⁵⁵. Za górną granicę najlepszego wieku, w którym mężczyzna mógł mieć zdrowe potomstwo Savonarola powołując się na Arystotelesa uważał trzydziesty siódmy rok życia⁵⁶. Wyzначzył zatem dla mężczyzn okres piętnastu lat jako najlepszy na staranie się o zdrowe i silne dzieci. W przypadku kobiet za idealny wiek do wydawania na świat potomstwa uważał osiemnasty rok życia, ponieważ jak twierdził wówczas mniej cierpią podczas porodu, a ich dzieci są silniejsze, żyją dłużej⁵⁷, są zdrowe, lepiej zbudowane, ostrożniejsze, mają dobrą pamięć oraz jak twierdził łatwiej się uczą⁵⁸. Ponadto zwrócił uwagę, że kobieta nie mogła zająć w ciąży, jeśli podczas stosunku nie odczuwała jak to określił „dużej przyjemności”⁵⁹.

Chcąc ustalić górną granicę wieku dla obojga płci do prokreacji Savonarola powołując się ponownie na Arystotelesa podał, że mężczyźni są do niej zdolni do siedemdziesiątego roku życia, a kobiety do pięćdziesiątego. Zaznaczył jednak, że zdarzały się przypadki, w których zarówno mężczyźni jak i kobiety mieli potomstwo po przekroczeniu tego wieku⁶⁰. Jako przykład podał przypadek Mikołaja Palavexino, który jak twierdził, miał spłodzić syna w wieku stu lat⁶¹. Kазus Mikołaja został przez Savonarolę ponownie powtórzony w innym miejscu, ale jak sam zaznaczył przytaczając słowa Arystotelesa „jedna jaskółka nie czyni wiosny”⁶². W kwestii kobiet powołując się ponownie na wspomnianego filozofa

⁵³ Por. Tamże, s. 7: „Che quando il seme dil maschio si ritrova in tal tenera età, zioè inanti l'augmento suo e soa perfectione, debelle di caldo e della superflua humidità obtuso ne l'azione sua, cussi non può bien generare”.

⁵⁴ Por. Tamże, s. 16: „E per questo ultimo termine vole che nui habiamo ad intendere el principio de quella il quale seguita immediate il suo augumento ch'è cerca il XXII anno, vogliendo pur descriver la età di l'huomo più perfecta ne la quale se genera i più perfecti e più robusti e più di longa vita fioli”.

⁵⁵ Por. Tamże, s. 194–195.

⁵⁶ Por. Tamże, s. 16: „Dove, per tal dire di Aristotele, diremo che per trentasette anni intende l'ultimo termene di la età più perfecta di l'huomo”.

⁵⁷ Por. Tamże, s. 16: „Et per somegliante raxuore dire habiamo che in la consistentia sua la dona più fazilmente parturisse e fa i fioli più forti e più robusti e cum men dolore ceteris paribus e cum i membri suoi più perfecti”.

⁵⁸ Por. Tamże, s. 16: „Et per somegliante raxuore dire habiamo che in la età di la consistentia sua la dona più fazilmente parturisse e fa i fioli più forti e più robusti e cum men dolore ceteris paribus e cum i membri suoi più perfecti. Il perchè da concidere è che, nascendo li fantini cum li instrumenti di l'anima più perfecti, quella meglio adopererà le operationi sue: il perchè serano forte, più prudenti e memorosi e di migliore intellecto assai ad imparare arte e scientia”.

⁵⁹ Por. Tamże, s. 40: „E cussi premessa tal excusatione, voglio tu frontoso sapere dovere, come dicto habiamo, che la dona engravidare non se può senza suo gram dilecto ricevuto in tal acto”.

⁶⁰ Por. Tamże, s. 20–21: „Et imperò Aristotele termena l'uomo per respecto di la generatione per fina ad anni septanta e la dona in cinquanta: e questo è il comune, chè pur se ritruovano alquanti et alquante passato tal termene generare”.

⁶¹ Por. Tamże, s. 10: „E a mio tempo messor Nicolò di Palavexini, compagno del duca di Milano Zuan Galeazo, homo de anni cento e più, ingravidò la moglie de uno fiolo maschio”. Ta sama informacja pojawia się w *Pratica maior* Savonaroli: „Sed nostro tempore dominus Nicolaus de Palauicinis habuit filium in 100 anno”. *Pratica maior...*, s. 264.

⁶² Tamże, s. 21: „Et si dirai «messor Nicolò Palavexino di sopra aricordato generò di anni cento e

zaznaczył, że rzadko się zdarza, aby kobieta urodziła po ukończeniu pięćdziesiątego roku życia⁶³.

W kwestii wieku małżonków warto dodać, że Savonarola odnosił się krytycznie do tych par, pomiędzy którymi była znaczna różnica lat. Dotyczyło to zarówno kobiet poślubiających dużo młodszych od siebie mężczyzn, jak i panów wiążących się z młodymi dziewczętami⁶⁴. Zwracając się do mężczyzn, którzy związali się węzłem małżeńskim z dużo młodszymi od siebie kobietami przestrzegał, że żony urodzą im mandragory!⁶⁵

Podsumowanie

Traktat *Ad mulieres ferrarienses de regimine pregnantium* wyróżnia się na tle współczesnych mu dzieł językiem, adresatami oraz poruszaną tematyką. Savonarola oprócz omówienia problematyki ściśle ginekologiczno-położniczo-pediatrycznej zapisał również swoje liczne przemyślenia, wśród których m.in. te dotyczące skracania się długości życia i najlepszego wieku do zamążpójścia i prokreacji. *Ad mulieres ferrarienses de regimine pregnantium* powstał około 1460 r., a zatem kiedy Savonarola miał już wieloletnie doświadczenie medyczne. Jego przemyślenia, uwagi i spostrzeżenia świadczą, że był uważnym obserwatorem, który potrafił łączyć wiele elementów i wyciągać z nich stosowne wnioski. Zauważywszy, że skróciła się długość życia ludzi starał się ustalić jej przyczyny. Dostrzegł istniejące dysproporcje w średniej wieku pomiędzy osobami wywodzącymi się z wyższych warstw społecznych, a tymi należącymi do niższych grup. Analizując różne czynniki doszedł do wniosku, że to styl życia, spożywany pokarm oraz zbyt wczesna prokreacja wpływały na zmiany w długości życia.

Nawet jeśli w niektórych przypadkach trudno bezkrytycznie przyjąć zapisane w traktacie informacje, jak na przykład tą dotyczącą ojcostwa w wieku stu lat, to mimo wszystko traktat *Ad mulieres ferrarienses de regimine pregnantium* ze względu na poruszaną problematykę był jednym z ważniejszych dzieł, po które sięgano.

REFERENCES - BIBLIOGRAFIA

Sources:

Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola. Ad mulieres ferrarienses de regimine pregnantium et noviter natorum usque ad septennium, red. L. Belloni, Milano 1952.

Lauriello G., *La sessualità nel medioevo. Il liber de coitu di Costantino Africano*, Tuscania 2019.

Liber de sinthomatibus mulierum w: Trotula. Un compendio medievale della medicina delle donne, red. M. H. Green, Firenze 2009.

Metrodora, *Medicina e cosmesi ad uso delle donne. La antica sapienza femminile e la cura di sé*, red. G. del Guerra, Milano 1994.

---

più», ti rispondo che fu cossa extra semper et frequenter, di la quale non è scientia, come dice Aristotele, nè una hirudine fa primavera”.

⁶³ Por. Tamże, s. 21: „E consequenter dice de le done mulier autem concipit et patit usque ad etatem quinquaginta annorum: et hoc raro accidit”.

⁶⁴ Por. Tamże, s. 6: „E pezo le vechie tuoleno i garzoni per mariti senza alcuna vergogna e respecto. Somegliante fanno i vechi: togliono le garzuone, non se fazendo conscientia di rimescolare il testamento vechio cum il novo; che certo se da puo’ doventano giudei, già bien investito”.

⁶⁵ Por. Tamże, s. 7: „O vechio sagurato che togli la moglie zoveneta, arecordate che ingenererai una mandragola”.

Practica maior Io. Michaelis Savonarolae Patavini philosophi ac medici coeleberrimi etc., Venetiis apud Iuntas 1559.

Studies:

Crisciani Ch., *Michele Savonarola, medico: tra università e cote, tra latino e volgare*, w: *Filosofia in volgare nel medioevo*. Atti del convegno della Società per lo studio e del pensiero medievale (S.I.S.P.M.), Lecce, 27-29 settembre 2002, red. N. Bray, L. Sturlese, Louvain-La-Nueve 2003, s. 433-449.

Crisciani Ch., *Nota introduttiva*, w: *Michele Savonarola. Medicina e cultura di corte*, Ch. Criscini, G. Zuccolin red., Firenze 2011, s. XIII-XV.

Červenka M. et al., *Świat roślin, skał i minerałów*, przekład ze słowackiego E. Siatkowska, A. Kaszak, Warszawa 1988.

Garosi A., *Siena nella storia della medicina (1240-1555)*, Firenze 1958, s. 197-220.

Glusiuk A., *Michał Savonarola o trudnym porodzie*, „*Ad mulieres Ferrarienses de regimine pregnantium et noviter natorum usque ad septennium*”, „*Medycyna Nowożytna*”, 1/2022, s. 55-71.

Glusiuk A., *Ciąża, poród, opieka nad matką i noworodkiem na podstawie traktatu Michała Savonaroli Ad mulieres Ferrarienses de regimine pregnantium et noviter natorum usque ad septennium*, „*Almanach Historyczny*”, t. 23(2021), z.2 (specjalny), *Medicina antiqua, medievalis et moderna. Historia-filozofia-religia* pod red. Jacka Legiecia, s. 167-184.

Green M.H., *Books as a source of Medicinal Education for Women in the Middle Ages*, „*Dynamis: Acta Hispanica and Medicinae Scientiarumque Historiam Illustrandam* 2000, t.20, s. 331-369.

Gualdo R., *Il lessico medico del De regimine pregnantium di Michele Savonarola*, Firenze 1996.

Michele Savonarola. Medicina e cultura di corte, red. Ch. Criscini, G. Zuccolin, Firenze 2011.

Pesenti T., *Medici di corte e università*, „*Medicina nei secoli, arte e scienza*” 9/3(1997), s. 391-401.

Podbielkowski Z., *Słownik roślin użytkowych*, Warszawa 1989⁴.

Segarizzi A., *Della vita e delle opere di Michele Savonarola medico padovano del secolo XV*, Padova 1900.

Simonetti R., *Savonarola Michele*, w: *Dizionario Biografico degli Italiani*, Roma 2018, s. 151-152.

Zuccolin G., *Michele Savonarola medico Humano. Fisiognomica, etica e religione alla corte estense*, Bari 2018.

Zuccolin G., *The Speculum phisionomie by Michele Savonarola*, w: red. A. Musco et al., *Universalità della ragione: Pluralità delle filosofie nel Medioevo*, Firenze 2012, s. 873-887.

Zuccolin G., *Medici a corte e formazione del signore*, w: red. M. Ferrari, *Costumi educativi nelle corti di antico regime*, Milano 2010, s. 77-102.

Zuccolin G., *Il ruolo dell'exemplum nella produzione medica e religiosa di Michele Savonarola (1385-1466)*, w: red. M. Gadebusch Bondio, T. Ricklin, *Exempla medicorum. Die Ärzte und ihre Beispiele (14.-18. Jahrhundert)*, Firenze 2008, s. 109-128.

Netography:

Benzi Ugo https://www.treccani.it/enciclopedia/ugo-benzi_%28Dizionario-Biografico%29/ (dostęp: 29.11.2022).

